

‘נשים-חברות’: הייצוג החברתי של ‘קבוצה’ כתנאי לשינוי בייצוגים החברתיים של חבריה

מירי לויין-רוזליס וסמדר מינרט

הקדמה

כל אישה כמו ספר
שעדיין לא נפתח,
כל אישה תעלומה
שצריך לפתור אותה

לקראת ניצחונות אנחנו
את הנפשות פתחנו
פתחנו את הספרים שלנו
ולקרוא בהם למדנו

עכשיו אנחנו יודעות
מה בחיים רוצות,
צריך להיות עם יוזמה,
עם תקווה ועם אמונה.

את השיר הזה כתבה אנה לקראת סוף סדנת היזמות. הבית הראשון מתאר את חוסר הוודאות שאפיינה את ראשית הדרך; הבית השני מתאר את מצב הביניים מנקודת המבט של סוף הסדנה, ובו מתוארים הישגיה – הצמיחה שהתאפשרה והחלה רק לאחר שנפתרו בעיות וקשיים, שוחררו ‘תקיעויות’ ונפרצו ‘מחסומים’ שבלמו את התהליך; והבית המסיים מראה על התובנות שהתגבשו לקראת סיום הקורס. הסוף, כמו השיר כולו, אופטימי, ומבצבצים בו נחישות וכוח להמשיך בדרך.

השיר היה אחד מרגעי השיא של סדנה לנשים יוצאות קווקז, שכן נוסף על היותו מרגש ומפתיע, הוא קיפל בתוכו את תמצית השינוי שחל בקבוצת הנשים. ראשית, הוא נכתב במלואו בעברית קולחת וטובה – הישג שלא היה מובן מאליו בראשית התהליך. שנית, התבוננות מעמיקה בשיר מגלה את המהפך: מגוף שלישי יחיד בבית הראשון, לגוף ראשון רבות כבר בבית השני. מאישה אנונימית (לבד) לקבוצה (אנחנו) מגובשת (חברות) בעלת מטרה מוגדרת.

קבוצת הנשים שהגיעו לסדנה כל אחת מסיבתה שלה הפכה תוך כדי התהליך לקבוצה בעלת זהות ייחודית, וזו אפשרה גם שינוי בזהות האישית. קבוצת הנשים-חברות היא אפוא דגם של תהליך יצירתם של ייצוגים חברתיים.

מבוא

האם קיומה של קבוצה הוא תנאי מספיק להשתנותם של ייצוגים חברתיים או לשימורם? האם למטרה זו די בהיותה של הקבוצה קבוצה כלשהי, או שעליה להיות בעלת תכונות מסוימות? האם יש חשיבות לשאלה כיצד הקבוצה נתפסת בעיני חבריה? במאמר זה מטרתנו לבחון מה תפקידו של הייצוג החברתי של הקבוצה החברתית כשהוא לעצמו בשינויים החלים בייצוגים החברתיים של חבריה.

התאוריה של הייצוגים החברתיים מנסה לפענח את קו התפר שבין היחיד לחברה. היא בוחנת מה קורה באותה נקודה במערכת הקוגניטיבית-רגשית-חברתית-התנהגותית שבה היכולות והאופי של היחיד נפגשים עם השיח החברתי (Farr 1998). תיאור תפקידה של הקבוצה ביצירתם, בשינויים או בשימורם של ייצוגים חברתיים חשוב מאין כמוהו, שכן כל העת מחליפים ביניהם הפרטים בחברה ידע, דעות, עמדות, רעיונות, התנהגויות, סמלים וטקסים. ייצוגים חברתיים, בהגדרתם, הם הכרתה המשותפת של קבוצה בשפה, בתדמיות, ברעיונות, בערכים, בעמדות, בפעולות, בתרחישי פעולה, בנורמות ובהתנהגויות (Wagner 1993, 1995, 1998). היכולת ליצור ייצוגים חברתיים היא תכונה אנושית שמקורה בצורך האנושי להבהיר את הבלתי-ברור. את הייצוגים החברתיים אנו בונים ללא הרף כל ימי חיינו באמצעות אינטראקציות חברתיות ושיח חברתי (Moscovici 1976 [1961], 1984¹). ובמובן זה הם חלק מהתרבות ומהחברה, כמו שהם חלק מן הקוגניציה (Farr 1998).

הייצוגים החברתיים הם אפוא מאפיין קבוצתי או תכונה של קבוצה. וגנר טוען

1 ראו תרגום המאמר משנת 1984 בקובץ זה.

שקבוצות חברתיות נבדלות אלה מאלה באופן שהן מבינות את התופעות החברתיות, ובאופן שהן בונות, בתורן, את זהותן החברתית. ההבנה המשותפת של עולם הקבוצות החברתיות והאובייקטים המרכיבים אותו מספקת את הרקע ליצירה של תקשורת וצורות אחרות של השפעות גומלין (Wagner et al. 1999). עם זה, הקבוצה היא גם האמצעי ליצירה ולשינוי של ייצוגים חברתיים, שכן הקבוצה והשיח הקבוצתי יוצרים את ההזדמנות לקיומו של מה שמוסקוביצי מכנה 'הפכפוך הבלתי פוסק' (the unceasing babble) של אינטראקציות אנושיות. בתמצות אפשר לומר שהתאוריה של הייצוגים החברתיים בוחנת מה קורה באותה נקודה במערכת הקוגניטיבית-רגשית-חברתית-התנהגותית שבה יכולותיו ואופיו של היחיד נפגשים עם השיח החברתי. לתאוריה זו כמה טענות מורכבות ביותר, והחשובות שבהן הן אלה:

- א. מעצם לידתנו וגדילתנו בתרבות מסוימת מורכבים על עינינו משקפיים שדרכם אנו רואים וחווים את העולם ומגיבים אליו. תחילת התהליך כמובן בשפה, אבל לא רק בה. כל ההתנהגות החברתית – מה מקובל ומה לא, מה נכון ומה שגוי, מה מצחיק ומה מעציב, מתי צוחקים ומתי בוכים ואיך צוחקים ואיך בוכים – כל אלה נלמדים למן הלידה ממש. בדרך כלל משקפיים אלה אינם נראים, הם שקופים כמו האוויר שמסביבנו. גם אם אנחנו יודעים עליהם ומכירים בקיומם, אנו מתקשים לראותם, אלא בתהליך רפלקטיבי, ובדרך כלל תוך כדי עימות עם תרבות אחרת.
- ב. נוסף על הייצוגים החברתיים ה'כלליים', יש ייצוגים חברתיים של קבוצות שאנחנו שייכים אליהן במשך חיינו, החל במשפחה (שהיא בעצמה ייצוג חברתי), וכלה בקבוצת הכדורסל בשכונה. מובן שתחומי הדיאלוג עם כל קבוצה שונים, וכך גם מידת השפעתה עלינו.
- ג. משקפיים אלה, הייצוגים החברתיים, מתווכים לנו ב-זמנית, באופן רב-ממדי ותוך כדי השפעה הדדית את מערכת היחסים שלנו עם העולם מן הבחינה הקוגניטיבית, הרגשית, החברתית, ההתנהגותית, הערכית, הסימבולית ובעצם בכל תחום אפשרי. כל ההפרדות האלה אינן קיימות לאמתו של דבר כשמדובר בייצוגים חברתיים.
- ד. הייצוגים החברתיים משתנים במשך החיים תוך כדי השיח הרב-ממדי הנעשה בינינו ובין החברה שסביבנו, ודברים אלה אמורים לא רק בתרבות הרחבה, אלא גם בקבוצות אחרות שאנחנו חברים בהן. תהליך ההשתנות הוא תהליך מורכב, חברתי, ונעשה תוך כדי שיח חברתי. חשוב לזכור שהתאוריה של הייצוגים אינה עוסקת בפרט, אלא באותו חלק שהוא משותף לפרטים ולקבוצות שהוא שייך להן.

דואו טוען שכדי שהחברים בקבוצה יוכלו לקבל ידע חדש או מציאות חדשה, הם מעבדים אותם באמצעות המנגנונים של עיגון ואובייקטיביזציה ומארגנים אותם בשדה הייצוגים (Doise 1993). ייצוגים חברתיים מציעים מדריך מרומו לפעולה. זו נעשית חלק בלתי נפרד מן הייצוגים עצמם ובמהלכה הקבוצות נבדלות אלה מאלה (Wagner 1993, 1995).

קשרי הגומלין בין הקבוצות והייצוגים החברתיים ברורים, אך איזה סוג של קבוצה מחוברת לאילו ייצוגים? מה תפקיד הקבוצה כשאנו מבקשים לשנות ייצוגים חברתיים? בעקבות ביליג, שקרא לפרשנות מחדשת של ה'אובייקטיביזציה' ברוח סוציולוגית ולא קוגניטיבית (Billig 1988), אנו רואות חשיבות רבה למאפיינים כגון נורמות והתנהגות, שיח וסמלים משותפים – תרבותיים או אחרים. במקרה זה האם די בכל קבוצה באשר היא? שכן אם ייצוגים חברתיים מתעצבים באופן קולקטיבי על ידי אינטראקציות חברתיות תוך כדי עיבוד המציאות המשותפת לקבוצה חברתית, מהם התנאים המאפשרים ייצור קולקטיבי שכזה או מפריעים לו? שאלות אלו עלו תוך כדי התערבות שנערכה בקבוצת נשים שהיגרו לישראל בתחילת שנות התשעים מהרי קווקז שבברית המועצות לשעבר (מינרט 2002). מהגרות אלה מצאו את עצמן בשולי החברה, ומטרת ההתערבות הייתה לשנות משהו בדפוסי התנהגותן – מהתנהגות פסיבית להתנהגות אקטיבית – על ידי שינוי הייצוגים החברתיים המקובלים אצלן ובניית ייצוגים חברתיים של יזמה אישית (מינרט 2002). יזמה הוגדרה כזכות, כרצון וכיכולת להצליח, להגשים חלומות ושאיפות, להיפתח לרעיונות חדשים ולפעול למען אינטרסים אישיים ולמען הסביבה.

במהלך ההתערבות התברר שתפקידה של הקבוצה מורכב בהרבה משהנחנו בתחילה, ובהתייחסותנו לקבוצה כאל מובן מאליו, הזנחנו מרכיבים חשובים של התהליך. התברר שכדי שהקבוצה כמכניזם לשינוי ייצוגים חברתיים תוכל לעשות שינוי כלשהו, נדרשים שלושה תנאים: התנאי הראשון – חשוב שלחברי הקבוצה יהיו ייצוגים חברתיים של קבוצתם כמובחנת מקבוצות אחרות; התנאי השני – חשוב שסוג השיח וסגנונו ופעילויות הקבוצה יהיו מיוצגים חברתית כבעלי לגיטימציה לעסוק בנושאים הנדונים בקבוצה; והשלישי, המורכב יותר והפחות נראה לעין – חשוב שהייצוג החברתי של 'קבוצה' שחברי הקבוצה מחזיקים בו יתאים לקבוצה הממשית. כלומר שהציפיות של חברי הקבוצה מפעילותה של 'קבוצה' וממהותה יעלו בקנה אחד עם הקבוצה הממשית שהם חברים בה. טענה זו נראית מובנת מאליה, אבל כמו שנשתדל להראות אין זה תמיד כך. במילים אחרות, המשוואה הפשוטה ולפיה 'קבוצה היא מכניזם שמשפיע על ייצוג חברתי' התבררה כתהליך מורכב עד מאוד.

המהגרים מקוקז

הקהילות היהודיות שישבו במחוזות האסייתיים של ברית המועצות לשעבר לאורכה של דרך המשי, המקשרת בין מזרח למערב, היו ייחודיות ותוססות. למרות השלטון הסובייטי, המשיכו רוב הקהילות ששכנו בהרי קוקוז (בעיקר גרוזיה-גאורגיה) וכן בבוכרה ובסביבתה (כיום אוזבקיסטן) לקיים אורח חיים יהודי ולשמור על זהותן היהודית (מקדש-שמעאילוב 2002). מאז נפילתה של המעצמה הסובייטית ועקב המצוקה הכלכלית שבאה בעקבות התפוררותה, היגרו לישראל יותר מ-160,000 יהודים מקהילות אלה, וזרם ההגירה אף נמשך.

יוצאי קוקוז בישראל חיים בקהילות סגורות בעלות קשרי קהילה חזקים. בדרך כלל הם שומרים על המנהגים והתרבות שהיו נהוגים בארץ מוצאם כגון מזון, שפה, ריקודים, מגורים משותפים עם המשפחה המורחבת ונישואים אנדוגמיים, ואת הצעירים הם מחנכים לשמר את תרבותם ואת שפתם, שבהן הם גאים מאוד, עד כדי דחיית התרבות של החברה הקולטת. מחירה של התנהגות זו הוא שוליות כלכלית ובידוד חברתי, ותוצאותיה הן הארכת משך הסטטוס החברתי של 'מהגרים', הישגים נמוכים של ילדים ממוצא קוקוזי בבתי הספר, ופריחתן של תפיסות סטראוטיפיות הדדיות הן של המהגרים והן של החברה הקולטת. התהליך ארוך הטווח של שילוב מוצלח של יוצאי קוקוז בחברה הישראלית הוא אפוא אטי הרבה יותר ממה שנטו להעריך (Bram 1996; Izakovich & Adam 1983).

בתהליך האינטגרציה של מהגרים, השאלה של זהות חברתית חשובה עד מאוד. במעבר מחברת המוצא אל החברה הקולטת חווים המהגרים משבר של זהות חברתית, וזו אף משתנה עם הזמן (מקוקזים לעולים [מהגרים] חדשים, ולישראלים). שינוי של זהות חברתית הוא תהליך ארוך וכואב, שמלווה בתסכולים ובקשיים ממושכים, ולעתים השילוב אינו מתרחש כלל. כך למשל נתקלנו בקבוצות מהגרים שבודדו את עצמן בגטאות חברתיים כמו המהגרים יוצאי אתיופיה (Levin-Rozalis & Shuval 2000) או קבוצות גדולות שהגיעו מארצות ברית המועצות לשעבר (Leshem 1998).

שיטה

טבע המחקר

מחקר זה הוא מחקר פעולה אמנסטיפטורי-ביקורתי (Carr & Kemmis 1988, Clark & Moss 1996; McLaughlin & Tierney 1993; Rosenfeld 1993), שמכוון למשתתפים שחיים בשולי החברה ומטרתו להניע תהליכים שיגרמו להם להבין את

'נשים-חברות'

הסיבות למצבם ולרצות לשנותו (צלרמאיר 2001). האמצעי שנבחר למטרה זו: שינוי הייצוגים החברתיים של קבוצת מהגרות מקווקז ובניית ייצוגים חברתיים של יזמה אישית. אחת הכותבות (סמדר מינרט) עבדה כשנה עם קבוצה של שתיים-עשרה מהגרות בסדנה שבועית שמטרתה לבנות ייצוגים חברתיים של יזמות והאמצעים למימושה.

כלי המחקר

ראיונות: ראיונות פתוחים בתחילת השנה ובסופה.
תצפיות: תצפיות נעשו תוך כדי התקדמות הסדנה ועל כמה פעילויות אחרי סיומה.
את התצפיות סיכמה מעבירת הסדנה כיומן שדה.

אוכלוסיית המחקר

שתיים-עשרה נשים מהגרות בנות 35-45. כולן אמהות, חמש מתוכן אמהות חד-הוריות. לשש מהנשים השכלה גבוהה, ושש אחרות סיימו לימודים תיכוניים. לאחר כחמש עד עשר שנים בארץ שלוש נשים מובטלות, והאחרות מועסקות בעבודות נחותות-מעמד שאינן תואמות את כישוריהן כגון מנקות או סייעות.
את הקורס הציע המרכז הקהילתי בעיר מגוריהן. בשלבי ההכנה של הסדנה עברו הנשים תהליך של מיון על פי הקריטריונים האלה:
א. ידיעת עברית ברמה שתאפשר תקשורת עם המדריכה והקבוצה.
ב. הבעת רצון לבצע שינוי כלשהו בחייהן.
ג. הבנה שהקורס אינו מתעתד לספק כסף או למצוא תעסוקה.
הקורס ניתן ללא תשלום.

תיאור התהליך

בשלבי ההכנה לסדנה ובמהלך המיון רואיינו יותר מארבעים נשים. הנשים נשאלו שאלות פתוחות בנוגע לחייהן, להגירה לישראל, לתפיסתן את החברה הישראלית ולשאיפותיהן. בשלב זה אפילו הופעתן החיצונית הייתה הצהרה של שוליות. הן לבשו בגדים כבדים ומיושנים, חצאיות רחבות וחסרות צורה, וחולצות פשוטות ללא התאמת צבע. שערן היה מכוסה צעיפים נטולי חן, ולא ניכרו בהן אותות של איפור או אודם. הן נראו מגושמות, עייפות מאוד ומתְרַצות. אף אחת לא העזה לעבוד בעבודה שתאמה את כישוריה, ואת הסיבה המרכזית לכך הן תלו בשפה.

לדבריהן, יכולת הדיבור שלהן בעברית לא הייתה טובה דיה. עוד אמרו שבני משפחתן זקוקים להן ולכן עליהן לעבוד במשרות חלקיות, ואין ביכולתן להיות נשות קריירה. הן גם אמרו שאין להן אומץ לעשות דברים, לבקש אחר משרות טובות יותר או קידום. קיר של זכויות חצץ בינן ובין החברה הקולטת, ואת המחסום הזה רצינו לשבור.

כדי להבין טוב יותר בפני מה אנו עומדות, ניתחנו את הראיונות מתוך שימוש בניתוח תוכן תמטי (thematic content analysis). אף שהנשים נבדלו אלה מאלה במוטיבציה שלהן ובביטוי רצונותיהן לחולל שינוי בחייהן, הן דמו זו לזו בתיאור חייהן ובתפיסת חייהן בהשוואה לחיי נשים 'ישראליות' (השוואה שרובן עשו בספונטניות). הדמיון לא היה רק בתיאור הכולל, אלא גם בדפוסי השימוש במילים ובניבים כגון 'אומץ', 'עצמאות', 'משפחה', 'לדאוג לעצמי' ו'קריירה', שיצרו כמעט תמונת מראה של התייחסותן אל עצמן ביחס ל'נשים הישראליות'. בהתחשב בהשוואה הספונטנית שהן עצמן עשו, נראה היה שלנשים היו ייצוגים חברתיים של עצמן ושל 'נשים ישראליות', והם עמדו בניגוד גמור אלה אל אלה. הייצוגים היו דיכוטומיים, חתוכים באופן שאינו ניתן לגישור. סברנו שהייצוגים החברתיים של 'להיות קווקזית' בניגוד ל'להיות ישראלית' הם אחד הנושאים החשובים שמעכבים את יכולתן של הנשים להשתנות.

הטבלה שלהלן מציגה את שני הייצוגים הדיכוטומיים כמו שבאו לידי ביטוי בראיונות עם הנשים. את הקשרים בין המשפטים בטור הימני ובין המושגים בטור השמאלי עשו הנשים עצמן (מינרט 2002). אפשר לראות שבכל ממדי הייצוגים 'להיות קווקזית' או 'להיות ישראלית' התכנים הפוכים או מנוגדים כמעט לחלוטין.

הטבלה חושפת פער עצום בין שני הייצוגים שמייצגים שני סגנונות חיים, שני קצוות. קצה אחד מאפיין חברה מסורתית שבה המרכז הם המשפחה וצרכיה, ושבה תפקידיה העיקריים של האישה הם הולדת הילדים וגידולם ודאגה לבית ולמשפחה. המעגל החברתי הוא המעגל המשפחתי המורחב, והנאמנות והמחויבות הם בראש ובראשונה למשפחה. הקצה המנוגד מציג דמות אחרת של אישה: עצמאית, אסרטיבית, חזקה, שעומדת על זכויותיה, בעלת מעגלים חברתיים מפותחים אחרים, בעלת תחומי עניין וקריירה לעצמה ומעמד שונה בתוך המשפחה, מעמד שאינו נובע רק מהיותה אם, אלא גם מתוקף היותה אדם ואישה עם צרכים נפרדים מאלה של משפחתה. הצגת הייצוגים כדיכוטומיים משקפת את המצב בזמן העלייה לארץ וראשית תהליך הקליטה. דיכוטומיה זו העמיקה במהלך המפגש עם החברה הישראלית הקולטת.

‘נשים-חברות’

טבלה 1: הייצוגים החברתיים של ‘להיות קווקזית’ ו‘להיות ישראלית’
כמו שעלו מדבריהן של הנשים במהלך הראיונות

‘קווקזית’ בעיני זה...	‘ישראלית’ בעיני זה...	
לא יודעת לדבר עברית טובה מתביישת לדבר פוחדת לדבר	יודעת לדבר עברית טובה לא מתביישת לדבר לא פוחדת לדבר	שפה
לא אומרת מה שאני חושבת לכל אחד שותקת מגימוס ומכבוד	אומרת מה שאני חושבת למי שאני רוצה צועקת, דורשת דברים, ‘פותחת את הפה’ אם צריך, לא שותקת עושה דברים בשבילי, יוזמת	אומץ
למדתי כי כך היה מקובל, כי רציתי עבודה. לימודים = עבודה	לומדת כדי לשנות מקצוע, כדי להתקדם בחיים, כדי להיות מקור גאווה למשפחה וכדי לרכוש השכלה כללית	לימודים
(בארץ) עבודה זמנית, לא יציבה, נחותה, לא מתאימה לכישורים, משכורת דלה	עבודה קבועה, משכורת טובה, רצוי במוסד ציבורי	עבודה
ביטחון כלכלי	לעשות קריירה, להאמין שהכול תלוי בי, לדאוג לעצמי	עצמאות
המשפחה קודמת לכול, לא חושבת על עצמי, מתחשבת ברעת המשפחה	‘אני’ לפעמים קודמת למשפחה. חושבת גם על עצמי, לא מתחשבת רק במה שהמשפחה תגיד, שוקלת עניינית	סדרי עדיפויות
אני עמוד התווך במשפחה, אני מעניקה לכולם	המשפחה תומכת ומעודדת אותי, מעניקה לי	משפחה
בתחום המעגל המשפחתי	גם עם חברות, לבד	בילויים
פשוט, לא מוקפד עד מוזנח, מזקיץ	מוקפד, מטופח, נשי, צעיר	לבוש

החיים במתח שהדיכוטומיה מציבה הם אתגר בלתי אפשרי, והוא העמיד את הנשים בפני בררה, דיכוטומית אף היא, להיות או לחדול. כלומר, להתבצר בבועה העדתית והמשפחתית ולהתעלם מהסביבה, או להתעלם מהזהות העדתית, להשילה ולאמץ זהות ישראלית מלאה. הבחירה הקשה שעמדה בפני הנשים גרמה להן לא להחליט. הסדנה פגשה את הנשים בדיוק בפרשת דרכים זו.

שיטות העבודה בסדנה

בסיום המיון נותרו שתיים-עשרה נשים שהעברית בפיהן אפשרה תקשורת ללא מתורגמן, ושהביעו באופן החלטי ביותר את רצונן לחולל שינוי בחייהן. הסדנה הייתה אחת מתוך סדרה של סדנאות שמטרתן ללמד אנשים (באופן כללי, וקבוצה זו באופן ספציפי) להיעשות יזמים. כדי להפוך קבוצת מהגרות שפועלות בשולי החברה לנשים יזמות, היה דרוש שינוי עמוק בהתנהגותן, בתפיסתן את עצמן ואת יכולותיהן, בהבנתן את הסביבה וביכולתן הרגשית להתמודד – בקיצור, היה צורך להכיר להן ייצוגים חברתיים חדשים ולסייע להן לבנות אותם. הפעילויות בסדנה תוכננו מתוך התבססות על הידע שלנו בייצוגים החברתיים, כלומר מתוך כוונה שיפנו להיבטים רבים של חוויות הנשים ויעסקו בזהות הנשים, בתפקידיהן, בדימוין העצמי ובהתנהגותן מתוך יזמה מוגברת.

האמנו שבעיסוק בממד הקוגניטיבי של היזמה אין די, ולכן שילבה הסדנה שיח, יצירה של אמנות פלסטית, סיורים, יצירה מילולית, בניית כלים, כתיבה ולימוד, נוסף על שימוש במגוון אמצעים של ביטוי: מילוליים, מטפוריים, רגשיים, חזותיים וחושיים. העבודה התבצעה באופן פרטני, בזוגות, בקבוצות ובמליאה. מטרת כל אלה הייתה ליצור סביבה עשירה, מאתגרת ופתוחה, שמאפשרת הבעה והעצמה של מגוון יכולות. הרעיון של יזמה הפגיש את הנשים עם מושגים חדשים, עם דרישות חדשות ועם כישורים חדשים, ואלה הצריכו שיח חדש. נוסף על כך, נושא היזמה מטבעו מזמין עיסוק ברבדים אחדים (רגשיים, קוגניטיביים, התנהגותיים וחברתיים) ומבקש ליצור שינוי בחיי האדם.

שלבי העבודה

השלב הראשון היה יצירתה של קבוצה. סברנו שעצם יצירת הקבוצה תספיק להנעת התהליך, אבל עד מהרה התבררו הקשיים, כפי שתוארה מנחת הסדנה בפרק מיומנה:

פגישה ראשונה. הקפדתי מאוד על שעת התחלת הסדנה. צורת הישיבה

'נשים-חברות'

שארגון החדר הכתיב (כמו בכיתה, סביב שולחנות) לא התאים לצורכי הסדנה, והעניין סודר מיד, אם כי בהרמת גבה מסוימת. צורת הישיבה במעגל, ללא שולחן, הכניסה לתחושת מעט מתח ואי-נוחות לחדר. לכל אישה היו מחברת ועט, ואפילו כשישבו במעגל ללא שולחנות לפניהן, הנשים התעקשו לכתוב כל דבר שאמרת.

פגישה שנייה. בפגישה השנייה מצאתי פנים מוכרות, מחייכות, מצפות בסקרנות לבואי. אולם החדר שוב היה מסודר כמו בכיתה ושוב היה צורך לשנות את צורת הישיבה. ניכר היה שהסדנה גרמה מעט מבוכה לנשים. הן היססו וצחקו למשמע בקשותיי.

בהסתמך על הנתונים מהראיונות, הסברנו את ההתנהגויות הללו בייצוגים החברתיים של המסגרות שהיו מוכרות לקבוצה עד קיום הסדנה – ייצוגים של המשפחה המורחבת, אשר בה חיו הנשים את רוב חייהן החברתיים, והכיתה, שהייתה מסגרת אינסטרומנטאלית אד-הוק שאותה הכירו מימיהן כתלמידות. קבוצת תמיכה חד-מינית שפועלת כישות אחת הייתה זרה לחוויות הנשים ולעולמן. אי-הנוחות וחוסר הבהירות נמשכו פגישות אחדות. בתחילה לא הכירו כל המשתתפות אלה את אלה, הן לא הבינו מהן בדיוק מטרות הסדנה, לא הכירו את הפעילויות, ותפקיד המנחה, השגרה של הסדנה והדינמיקה שנוצרה בה – כל אלה היו זרים לעולמן. אפילו סידור הישיבה היה מוזר ועורר אי-נוחות. הדבר המשמעותי ביותר שניתן היה לחוש בו היה התערערות יציבותו של הדימוי המוכר והברור של העולם. הנשים מצאו את עצמן במצב של חוסר ודאות, ובעקבותיו חשו בלבול ואף מתח.

אנשים שנמצאים במצוקה מפעילים מנגנונים שמטרתם ליצור סדר ואיזון בחייהם (Duveen 1998; Moscovici 1984), ובמצב לא ברור ולא מוכר פותחים לעתים בתהליך של חיפוש אחר משמעות מוכרת ומובנת. זו הייתה נקודת הפתיחה לשינוי. הצורך האנושי להפוך את הלא-ברור לברור ואת הלא-מוכר למוכר הפעיל את יצירתם של ייצוגים חברתיים חדשים בקרב נשות הקבוצה.

כדי להתחיל ביצירתם של ייצוגים חדשים היה צורך בחקירה. המרכיב הראשון של החוויה החדשה היה תפקידה של ראש הקבוצה, ואחד הערוצים החשובים לנסות להבהיר את המצב היה יצירת קשרים עם סמדר, מנחת הקבוצה.

הפגישה השנייה הסתיימה בסידור משותף של החפצים והחדר, הנשים עזרו לי לארוז ולסחוב הכול למכונית. תוך כדי ההתארגנות התפתחה שיחה לא רשמית, ובה התעניינו הנשים בי. מי אני, פסיכולוגית? עובדת סוציאלית? מהעירייה? מורה? מרצה מהאוניברסיטה? הרבה סקרנות בנוגע למהות

התפקיד של 'מנחה', שלא היה מוכר להן, וגם תהייה בנוגע לפרטים אישיים נוספים כמו איך אני נוסעת ולאן? מה עושים הילדים שלי בשעה כזאת? וכדומה, שאלות שהתפתחו לשיחה אינטימית יותר ויצרו קרבה ובסיס לשיחות רבות כאלו בהמשך. [...] מפגישה לפגישה שיחות כאלה הפכו לחלק מן הפגישה, כמה מן הנשים נשארו כי היה להן כיף והן לא רצו ללכת, ובהמשך הצטרפו עוד ועוד נשים. נתתי לשיחות אלו מקום רב, ופעמים מצאנו עצמנו יושבות ומדברות הרבה מעבר לזמן שנקבע, במעגל צפוף ואינטימי, בהנאה רבה. במשך הזמן החלה להתפתח אינטימיות כחלק מהחוויה הקבוצתית.

[...] הגדרת תפקידי בקבוצה, תפקיד מנחה המובילה תהליך קבוצתי, לא היה מוכר לנשים ולא היה ברור להן, והיווה מקור לתהיות ושאלות וניסיונות למקם אותי בקונטקסט ידוע ומוכר. הנטייה הראשונית הייתה להגדיר אותי כמורה, בהתאם להגדרת הקבוצה ככיתה. הפנייה אלי בשם 'המורה' הייתה נהוגה גם כשהוצגתי בפני זרים לקבוצה (אורחים ובני משפחה שלעתים הופיעו): 'תכירו, זאת המורה שלנו'. היחס אלי כאל מקור סמכות וידע גם כן מתחבר למודל המורה-כיתה.

[...] כשהתחווה להן שאינני מורה, חיפשו דגם מוכר אחר. בכל פעם שנגענו או טיפלנו בנושאים אישיים פנימיים, שאלו אותי: 'מה את? פסיכולוגית?', כשעסקנו בנושא התעסוקה והמצב המשפחתי, הופיעה השאלה: 'אה, אז את עובדת סוציאלית? מהעירייה?', העיסוק במושגים חדשים שכאילו הגיעו מהעולם האקדמי הביא אותן לחשוב שהגעתי מטעם האוניברסיטה. לקראת סוף הסדנה הוצגתי בפני זרים לקבוצה בשני אופנים: 'סמדר שלנו ו'המנחה של הקורס יזמות'.

המבוכה בנוגע לתפקיד המנחה, העובדה שהן לא הצליחו לשייך אותה מבחינה מקצועית (פסיכולוגית, עובדת סוציאלית וכן הלאה) יחד עם היותה דמות מופתית בשבילן — כל אלה חיזקו את הצורך להבין את הייצוג החברתי של 'להיות אישה ישראלית' ובו בזמן גם החלו לחתור תחתיו. ובמשך כל הזמן הזה פענחו התפקיד של מנחת הקבוצה נמשך:

ביטוי לזרותם של המצב והמסגרת החדשים הופיע גם בשפתן של הנשים. בשלב זה הנשים לא השתמשו במילים 'סדנה' או 'פגישה'. הן הרבו להשתמש בפעלים מהשורש ל-מ-ד לתיאור המתרחש במפגשים. השימוש בפעלים כאלה נמשך גם כשנעדרו מהמפגש תכנים כלשהם של הוראה או לימוד: 'השיעור הזה היה הכי מעניין', 'היום למדנו על האומץ לחלום...!', 'במהלך השיעור

'נשים-חברות'

היום חשבתי על רצונותיי וצרכיי, 'תודה לך המורה סמדר'.
הקשר לשיעור וללמידה בא לידי ביטוי גם בהרגל שסיגלו לעצמן הנשים
במהלך הפגישות לכתוב במחברת כמו במהלך שיעור, למרות שלא נדרשו
לכך ולא היה בכך צורך.
[...] במקביל הופיעו ביטויים רבים שתיארו את מערכת היחסים בתוך
הקבוצה כמשפחה: 'אנחנו כמו משפחה', 'אני מספרת לכם כי אתם כמו
משפחה בשבילי'.

תהליך יצירת הייצוגים החברתיים של הקבוצה

מהתנהגותן של הנשים ומהשיח שהתפתח בראשית הסדנה, אפשר לראות כי הייצוג
החברתי של סוג הקבוצה, שמאוחר יותר כינו אותה הנשים 'נשים-חברות', היה זר
לעולמן. המבוכה נסבה סביב שלושה מוקדים: מסגרת הפעילות, הפעילות עצמה
והגדרת תפקידה של המנחה. הנשים המשיכו להשתמש בעקשנות במונחים שהיו
מוכרים להן של 'כיתה' ו'משפחה' כשהתייחסו למסגרת, 'מורה' (או 'פסיכולוגית')
כשהתייחסו למנחה, ו'למידה' כשהתייחסו לפעילות. הישיבה שלא בטורים
מסודרים וליד שולחנות כתיבה הייתה קשה להן. בהתייחס להגדרתן של וגנר שטוען
שייצוגים חברתיים הם 'אותן מחשבות ורגשות שמתבטאות בהתנהגות מילולית
וגלויה של חברי הקבוצה, ושבעצמם הם מטרה לשיח של הקבוצה חברתית'²
(Wagner et al. 1999: 96), במקרה זה נראה כי לנשים לא היה כל ייצוג חברתי של
סוג הקבוצה 'נשים-חברות' או כל קבוצת תמיכה חברתית אחרת של נשים שוות
מעמד. רעיונות אלה אינם מבוטאים במילים או בהתנהגות, והם אינם מטרה לשיח
של הקבוצה, אף שבעינינו הייתה מטרתה של הקבוצה תמיכה, שהות יחד וחברות.
כל עוד הייתה הקבוצה 'כיתה' ולפעמים 'משפחה', המנחה הייתה 'מורה', ותהליך
הסדנה היה 'למידה', היה קשה מאוד להתקדם. התהליך הקבוצתי נעצר. הנשים
התקשו לדבר וליצור דיאלוג, וחשו מבוכה למלא את המטלות הבלתי-מוכרות. כדי
לשנות את המצב נדרשו כמה פעולות.

הדיון שנוצר בפגישות הראשונות עסק בחלקו בנושאים 'טכניים' כגון הסברים,
קביעת כללים והבהרה של משמעות המילים. אחד המחסומים העיקריים היה
השפה. הנשים שלא שלטו בעברית התעקשו לכתוב כל מילה חדשה במחברותיהן,

² 'The ensemble of thoughts and feelings being expressed in the verbal and overt behavior of actors which constitutes an object for a social group'.

וויכוחים על התרגום ה'נכון' עצרו את הפעילות של הקבוצה והדיונים וגזלו זמן יקר. לפיכך קבענו שני כללים חדשים: הראשון – אין לתקן שגיאות, מותר לדבר בשגיאות. התיקון היחיד שנעשה היה ההתעקשות לכנות את המפגשים 'סדנה' במקום 'שיעור'. השני – הכתיבה במחברות נאסרה, ואת מקומה תפסה מחברת קבוצתית שנועדה לשמש את הקבוצה כולה. במילון קבוצתי זה היה אפשר לכתוב מילים חדשות או כל דבר שביקשו הנשים לכתוב, אך רק בסיום הפגישה. שני הכללים האלה שברו את המחסום הראשוני ואפשרו לדיון בקבוצה להתחיל להתפתח. בבוא העת זכתה המחברת הקבוצתית לכותרת רבת משמעות: נשים-חברות.

במהלך הדיונים ניתן השם הזה גם לקבוצה. בתחילה נוצר צורך לכתוב שם כלשהו על כריכת המילון הקבוצתי, ודיונים ושיחות שנערכו על השם הביאו את הקבוצה לקרוא לעצמה בשם שיתאר לא רק את תוכן המחברת, אלא גם את הנשים שכותבות בו – את הקבוצה. גם על הניסוח הסופי היו התלבטויות והועלו מגוון הצעות, עד שנקבע הנוסח הסופי. זוהי דוגמה ליצירתה של שפה רטורית ציבורית שלעיתים קבוצה משתמשת בה כדי להעלות את מידת הלכידות בין חבריה וליצור דיון מכונן ונפרד (Augoustinos & Lee Penny 2001; Breakwell & Canter 1993). בהקשר זה מתאימה גם טענתו של ג'יויה כי שינוי ארגוני קורא לשינוי בסמלים ובשפה כדי ליצור מציאות חדשה (Gioia, 1986).

השלב הראשון בתהליך השינוי נוצר. נוצר ייצוג חברתי של הקבוצה כשהיא לעצמה, השונה מכל קבוצה אחרת המוכרת לנשים: 'נשים-חברות'. ומשנבנה ייצוג הקבוצה ונוצר שיח חדש, התקדם התהליך בשטף, ללא תקלות ואפילו במהירות. בתהליך זה פעלו שני מנגנונים שפועלים לשינוי ייצוגים: עיגון ואובייקטיביזציה. הראשון, העיגון (Billig 1988; Doise 1992; Doise, Clemence & Lorenzi 1993; Moscovici 1984, 1988; Wagner 1998) הבלתי-מוכר למוכר, ובמהלכו תכנים מוכרים משמשים כעוגנים לתכנים חדשים (Billig 1988; Doise, Clemence & Lorenzi-Cioldi 1993; Moscovici 1984, 1988; Wagner 1988). במקרה שלנו היה זה החיבור בין 'משפחה', 'כיתה' ו'לימוד', שיצר מהות חדשה, שונה משלושת המושגים וכוללת חלקים משלושתם. השני, האובייקטיביזציה, הופך את הבלתי-מוכר, הזר והמרוחק למוחשי, לחלק מהמציאות, משפתו היום-יומית של הפרט ומעולמו. שני מנגנונים אלה הם שני שלבים בתהליך של יצירת ייצוגים חברתיים של קבוצה, שני שלבים משמלימים זה את זה: שלב העיגון מתחיל את התהליך, ושלב האובייקטיביזציה מסיים אותו.

עיגון ייצוגים חדשים בייצוגים חברתיים קיימים: 'כיתה' ו'משפחה' העיגון הראשון של קבוצת הנשים-חברות' היה ל'כיתה', ל'שיעור', ל'מורה' ול'לימוד'. מסגרת זו הייתה מוכרת לכל הנשים, והייתה כמעט המסגרת היחידה שבה הן הורגלו לפגוש אנשים מחוץ למשפחה. בפגישות הראשונות הן ניסו להיצמד לייצוג זה באמצעות סידור החדר ככיתה לימוד, למרות בקשה מפורשת לשבת במעגל, כתיבה בלתי נחוצה במחברות ושימוש בפעלים שמתאימים לתיאור תהליכים של לימוד.

כשחוסר ההתאמה בין הפעילויות בסדנה ובין הייצוגים של כיתה ולימודים נעשו גלויים, הוכנס לשימוש עוד ייצוג חברתי: 'המשפחה'. הקשר למשפחה לא היה מקרי. בקהילה הקווקזית (כמו בקהילות מסורתיות אחרות) מעגל המשפחה הוא רחב, וחוף מהמשפחה הגרעינית הוא כולל את המשפחה המורחבת, שלעתים מקיפה ארבעה דורות של משפחות גדולות למדי. המשפחה המורחבת מאופיינת בלכידות חזקה ובתלות, ואלה משפיעות עד מאוד על כל הסביבה. אירועים חברתיים נערכים בחוג המשפחה, ורק לעתים רחוקות מוזמנים אליהם כמה חברים קרובים. 'משפחה' מסמלת ביטחון, נאמנות אוטומטית, עזרה ודאגה לאחר, טיפול, השתתפות בשמחות ובעצב ותמיכה מתמשכת. אופיים של היחסים שנדרשו מהנשים בסדנה — שיתוף בעשייה של דברים ביחד, שיתוף פעולה ותמיכה זו בזו — התקשרו אפוא עם הייצוג החברתי של משפחה.

כל אחד מהעוגנים האלה כשהוא לעצמו לא היה יעיל דיו לבניית ייצוג חברתי חדש לנשים-חברות', אבל יחד הם סיפקו רבים מהמאפיינים. מהייצוג החברתי של 'כיתה' נלקחו הקבוצה של נשים זרות, פעילות תלויה מטרה אד-הוק, מדריכת קבוצה שהובילה את הפעילות, והתנסות שלא הייתה קשורה לחיי היום-יום. הייצוג החברתי של 'משפחה' העניק למערכת היחסים אופי של רוח צוות, לכידות, תמיכה ושיתוף פעולה.

באשר לתפקידה הלא-מוכר של המנחה, פרטים רבים היו מוכרים ומקבילים למסגרות שהנשים הכירו. כך למשל השימוש באלמנטים פסיכולוגיים במהלך הסדנה גרם לנשים לננות את המנחה 'פסיכולוגית'. הטיפול במישור התעסוקה היה קרוב לעבודת העובדת הסוציאלית, והרגשת הקרבה והערבות ההדדית שחשו הנשים זו לזו היה דומה לתחושות שמעניקה המסגרת המשפחתית. כל אלו הביאו אותן לבסוף להבין שהמנחה היא בעצם תפקיד בפני עצמו, ולו קווים משיקים לרפוסים מוכרים, אך גם בעל ייחוד משלו. קשר זה בין כל המאפיינים אפשר את פריחתם של התכנים, הפעילויות והדיונים, ויחד הם יצרו את הייצוג החברתי החדש של 'נשים-חברות'.

תהליך האובייקטיביזציה

במקביל לתהליך העיגון, התרחש תהליך האובייקטיביזציה של המסגרת ושל תפקיד המנחה. אוסף הפרטים החל להתגבש לישות עם משמעות משל עצמה. נוסף על הקישורים עם 'כיתה' ו'משפחה', נערכו השוואות רבות עם ייצוגים קיימים מוכרים וידועים. הכללים והנורמות השונים של הסדנה והפעילויות בה הפכו חלק ממכלול מקיף. הנשים הבינו את חשיבות הסדנה, שלמרות האלמנטים הפסיכולוגיים שבה, לא הייתה טיפולית אלא חווייתית-קוגניטיבית. הנשים קלטו זאת, וביטאו את תחושת החוויה ואת ההנאה שבפעולות החשיבה שנעשו במהלך הסדנה.

גם השיום בא לידי ביטוי. בסוף השליש הראשון של הסדנה נתנו הנשים לקבוצה את שמה: 'נשים-חברות'. שם זה הציג את ראשית האובייקטיביזציה של הייצוג החדש של הקבוצה. לא כיתה, לא משפחה ולא יחסי מטפל-מטופל — אלא אלמנט של חברות, אותה תמיכה הדדית שנוצרת גם במשפחה, אבל שונה ממנה, בצירוף אלמנט חדש — נשים. השם מגדיר את המכנה המשותף לכולן, את מה שמייחד אותן מקבוצות מוכרות אחרות — היותן נשים, ומגדיר את מערכת היחסים ביניהן — יחסי חברות. הנשים גיבשו ייצוג חברתי חדש לקבוצה — קבוצה של נשים שמתכנסות יחד לפעילות משותפת ומקיימות ביניהן יחסי חברות. ייצוג זה היה להן כקרב קפיצה לשינוי בייצוגים אחרים או לבנייתם של ייצוגים חדשים, ואלה אפשרו את השינוי הגדול שהתחולל בחייהן לאחר הסדנה. מנקודה זו ואילך התחילו כאמור העניינים להשתנות.

השינויים: $1 + 1 = 3$

לאחר השליש הראשון של השנה התרחשו כמה שינויים, נוסף על המהלך החשוב של קבלת השם. אבל היו שינויים נוספים:

בקורס את שומעת מילים חדשות, חינוך חדש שבכלל לא שמעת, את מכירה התנהגות חדשה, מכירה אנשים חדשים, נהיה לך חברה חדשה, הכול מחדש.

במשפט זה תיארה נורה את מה שהתרחש בסדנה לאחר השליש הראשון, מתוך התייחסות לשלושה מעגלים עיקריים: שיח חדש, התנהגות חדשה והתרחבות המעגל החברתי.

שיח חדש: כבר בשלב הראשון רכשו הנשים מילים ומושגים חדשים שהתבררו כהכרחיים להמשך התהליך. שם הקבוצה הוא הביטוי הבולט והחשוב ביותר בשיח החדש שהתפתח.

התנהגות חדשה: השינוי ההתנהגותי הבולט הראשון היה השינוי בצורת הלבוש של הנשים:

המנהלת שלי בעבודה אמרה לי: חנה תספרי לי מה יש לך? אני אמרתי: מה? היא אמרה: את לובשת דברים ישראליים, ככה בגדים לא כמו ברוסיה, בקווקז, את עושה איפור גם לא כמו שעשית לפני...

מאמצע התהליך נראתה הקפדה רבה יותר על המראה החיצוני. הנשים השתדלו להחליף בגדים לפני שהגיעו לסדנה. הגיעו מאופרות. מקצתן אף הקפידו לנעול נעליים תואמות לבגד. הצבעים הפכו צבעוניים ועליזים יותר. השער היה מוקפד יותר. התופעה הלכה והתרחבה, ולקראת סוף הסדנה הגיעו כל הנשים לבושות כמו ליציאה, לבילוי. הנשים חשו בשינוי, הרבו להחמיא לחברותיהן, דבר שלא עשו בתחילה, והדגישו והשוויצו בלבישה או ברכישה של פריטי לבוש חדשים או מיוחדים. לדוגמה: אורה הדגישה בפנינו כי יש לה עשרות שמלות שתפרה אצל תופרת מיוחדת ברוסיה (ללמדנו כי מצבה הכלכלי שם היה טוב הרבה יותר), ובכל פעם תופיע בשמלה חדשה, וקיימה את הבטחתה. נורה ענדה עגילי זהב ואבנים טובות, ירושה מסבתה, כנראה פריט יקר ערך. עם סיום הסדנה היה קשה לזהות בהן את הנשים העייפות והמוזנחות שהיו בתחילה: 'אם אני מתלבשת יפה, ואם קוסמטיקה מתאימה לי הכול, הכול, יש לי ביטחון ואני יכולה לעשות משהו יותר טוב ואחר כך אני יכולה להתקדם בחיים עם זה'. השינוי בלבוש נסך אפוא בנשים ביטחון וגאווה עצמית, ונתן להן תחושה שמכאן והלאה תתרחש צמיחה.

התרחבות המעגל החברתי: עד הסדנה נפגשו הנשים בדרך כלל אך ורק במסגרת המעגל המשפחתי. הסדנה זימנה להן מפגש חברתי שלא היו מורגלות בו: 'שמעתי [בסדנה] שם יש בעיה, פה יש בעיה, שם יש בבית [בעיה], לכולן יש בעיות כאלה, לא צריך להתבייש'. אט-אט התרגלו הנשים לרעיון והחלו ליהנות ממנו ואף להפיק מכך תועלת: 'כולם שומעים, כולם עוזרים, כולם רואים', בקורס כל אחד מספר על עצמו, מה עושה, ואת יושבת וחושבת למה אני לא יכולה? בן אדם יכול, למה אני לא יכולה?', 'אני הבנתי, זה באמת מה שבן אדם רוצה, זה יוצא!' לקבוצה היו מגיעות בכל מחיר, עייפות אחרי יום עבודה, כועסות, עצובות, עם מטענים רגשיים, עם בעיות אישיות: 'תראי יש לי בעיות בבית, אמא זקנה, ולמרות זאת אני יכולה לחפש את הזמן לבוא לשם, אני כמו רצה, עפה, אני רוצה לבוא'. בכל סיום פגישה התקשו ללכת הביתה, להיפרד. לא פעם נמשכה הסדנה הרבה מעבר לזמן המוקצב, שכן השיחות והאווירה שנוצרה היו מענה לצורך חזק שהודחק ולא טופל — קצת זמן לעצמי.

השינוי התרחש לא רק בשית, בלבוש ובמעגלים החברתיים, אלא גם בעבודתן. היזמה נעשתה חלק מחייהן. מקצתן החליפו מקום עבודה למקומות עבודה מתאימים יותר, אחרות ביקשו העלאת שכר, ולמרבית הפתעתן בקשתן נענתה בחיוב. רוב הנשים גם יזמו והקימו תכניות משלהן, כגון קו חם לעולה, קבוצת תמיכה לאמהות חד-הוריות ותצוגות פולקלור צבעוניות שהציגו חלק קטן מהתרבות הקווקזית העשירה.

הביטוי הסמלי $1+1=3$ שהופיע במחברת הקבוצתית בסוף הסדנה, ממחיש היטב את היקף השינויים ואת עוצמתם. וגנר טוען שעל מנת ליצור או לשמר ייצוג חברתי, נדרשת קבוצה שלמה או רוב בתוך הקבוצה (Wagner et al. 1999). ואכן, השינוי הבולט ביותר בסיפור זה, מנקודת המבט שלנו, הוא שימורה של הקבוצה כקבוצת תמיכה של חברות הדוקה עד עצם היום הזה. הן נפגשות בכל אירוע חברתי, מתפקדות כרשת קשר לתמיכה ומידע, ומסייעות זו לזו בהוצאה לפועל של יזמות. שינויים אלה הם שמראים יותר מכול את השינוי בייצוג החברתי שהתחולל בנשים – מ'כיתה', שהורכבה מנשים נפרדות ושוונות לגמרי, 'מורה' ו'לימוד' כההליך אד-הוק, לקבוצה של 'נשים-חברות'. קבוצה שעושה דברים יחד מתוך עצמה, שבונה לעצמה זהות עצמית אחרת, את השיח והפעילות שלה.

משמעות הייצוג החברתי של 'נשים-חברות'

לדעתנו, ללא ההבניה של הייצוג החברתי 'נשים-חברות', יתר השינויים לא היו מתרחשים. אנו סבורות כי השינוי שהתחולל לא יכול היה להיווצר בקבוצות חברתיות אחרות של נשים, כמו למשל באולפן עברית, במשפחה המורחבת או במקום העבודה, מכיוון שהשיח שם הוא של הייצוגים החברתיים הישנים – שיח שמדגיש את השוליות, את המופנמות ואת הפסיביות של יוצאות קווקז לעומת התעוזה והיזמה של ה'ישראליות', ובייחוד מבחין בין האישה הקווקזית, עמוד התווך של המשפחה התומכת בסביבתה, ובין האישה הישראלית, שפועלת גם למען עצמה.

כדי ליצור את השינוי בשיח ובהתנהגות, היה צורך ליצור קבוצה מתחרה, שתתחרה עם הקבוצות ועם הסביבות האחרות באמצעות שיח מתחרה מגובש. קבוצה כזאת, שניתן לכנותה 'נשים-חברות', כפי שהנשים כינו את עצמן, היא ייצוג חברתי שעומד בזכות עצמו. זהו ייצוג ששדהו כולל קבוצה במקום אוסף של פרטים. זוהי קבוצה שאיננה כיתה, שבה כל חבר עסוק בלמידה, וגם אינה המשפחה המורחבת. זו קבוצה שכוללת נשים ממעמד שווה שעושות דברים בצוותא, שחולקות חוויה משותפת. הייצוג כולל בתוכו גם דברים שחברות הקבוצה עושות

יחד רק במסגרת הקבוצה. משמעות הקבוצה היא לקיחה משותפת של אחריות, יצירה של שיח המיוחד אך לה, שונה מהשיח בקבוצות אחרות או בתוך המשפחה. משמעותה תמיכה בנשים שאינן בנות המשפחה ומחויבות הדדית כלפיהן. ייצוג מורכב כזה לא היה קיים אצל הנשים בתחילת התהליך.

בלי הייצוג החברתי הזה של קבוצה מן הסוג של 'נשים-חברות', לא הייתה הקבוצה יכולה להשפיע על חברותיה בכיוון של שינוי. ובמילים אחרות, הקבוצה היא המכניזם שמאפשר את יצירתם של הייצוגים החברתיים, אבל היא גם ייצוג חברתי שעומד בזכות עצמו. בקבוצה שלא תצליח ליצור ייצוג חברתי של הקבוצה כמכניזם, כמסגרת שמתרחשים בה דברים מסוג מסוים ואינן מתרחשים בה דברים אחרים – התהליכים החשובים המתרחשים בקבוצה לא יקרו, והמפגשים יהפכו טקס ריק מתוכן.

יש כאן אפוא תנאי הכרחי ותנאי מספיק. התנאי ההכרחי הוא התשתית שבלעדיה פעולה אינה יכולה להתרחש (קופי 1997) – במקרה שלנו, יצירת הייצוג החברתי של הקבוצה המסוימת הזאת 'נשים-חברות', על מורכבות משמעויותיה ודרכי הפעולה שלה, ובכלל זה תפקיד הנשים בתוכה ותפקיד המנחה. התנאי המספיק הוא סוג הפעולה שבכוחה לחולל שינוי בייצוגים החברתיים. במקרה שלנו השיח המורכב והרב-ממדי שהפעיל את המנגנונים הקוגניטיביים, הרגשיים, החברתיים וההתנהגותיים בו-זמנית ובמעורב.

תהליך ההבניה היה תהליך כפול: נבנתה קבוצה, ובמקביל נוצר הייצוג החברתי של קבוצה ייחודית זו. לאחר שנבנה הייצוג החברתי של הקבוצה עצמה, אז, ורק אז, יכלו הפעילות והשיח הקבוצתיים למלא את תפקידם ולבנות לנשים את הייצוג החברתי שלהן כיזמות, כיזמיות שעובדות יחד ברשת קשר קבוצתית.

דיון

תפקידה של הקבוצה בתהליך של שינוי או הבניה של ייצוגים חברתיים של חברה הוא חלק מההגדרה של ייצוגים חברתיים כ'חברתיים'. אך האם ייצוגים חברתיים משתנים בכל קבוצה באשר היא? האם העובדה שאנשים נמצאים בקבוצה די בה כדי לשנות את ייצוגיהם החברתיים או ליצור ייצוגים חדשים? לדעתנו התשובה לשאלה זו שלילית.

שינוי יכול להתחולל רק בקבוצה שמן הצד האחד מתקיים בה שיח הולם (Augoustinos & Lee Penny 2001; Breakwell & Canter 1993; Gioia 1986; Guimelli 1993), ומן הצד האחר חבריה העניקו לה את הלגיטימציה ליצור שיח

הולם זה. אבל בשביל ששני התנאים האלה יתקיימו, חברי הקבוצה צריכים שיהיה להם ייצוג חברתי של המסגרת החברתית על מאפייניה ודרכי פעולתה. את השיח הקבוצתי יש להגדיר כשיח בלעדי לקבוצה, שהוא מובן ומקובל על חבריה. חברי הקבוצה צריכים לקבל את סגנון השיח כדי להשתתף בו, וכך השיח, הנורמות, ההרגשות — כל אלה נעשים חלק מהייצוג החברתי של הקבוצה עצמה.

וגנר טוען שהפעולה היא תמיד היבט אחד של הייצוג החברתי, רוצה לומר שפעולה גלויה היא חלק בלתי נפרד של שדה הייצוג. בקביעה זו וגנר מחזק בעצם את הטענה שבתוך הקבוצה עצמה צריך להתקיים קשר חד-חד-ערכי בין אופני הפעילות של הקבוצה על כל משמעויותיה ההתנהגותיות, הטקסיות, הניסיוניות והלשוניות, ובין הייצוג החברתי של הקבוצה עצמה (Wagner 1998). במקרה זה הנשים בקבוצה השתייכו לכל מיני מסגרות וקבוצות שבהן נוצרו כל מיני סוגים של שיח. הן היו במסגרות של שווים (למשל בקורס ללימוד עברית לעולים חדשים) ובמסגרות מעורבות (למשל במקומות עבודתן). ואולם אינטראקציות אלה לא אפשרו להן לשנות במשהו את הייצוגים החברתיים המוכרים להן. נראה שההפך נכון, וכל המפגשים האלה אך חיזקו את הייצוגים החברתיים הקיימים.

לקבוצת הנשים-חברות' היה הפוטנציאל להשפיע על הייצוגים החברתיים של הנשים ולשנותם, אבל בראשית התהליך לא היו אורחות הקבוצה מקובלים עליהן. סדר הישיבה לא היה מקובל, וכך גם אופי הפעילות והמושגים שנעשה בהם שימוש. בתחילה ניסו הנשים להביא לפעילות הקבוצתית ייצוגים חברתיים של 'קבוצה' שיתקבלו על דעתן, ובין ובין המנחה התנהל מאבק סמוי על סגנון הקבוצה ומהותה. רק משהוסר מחסום זה והנשים נאותו לשבת במעגל, להשתתף בפעילויות הניסיוניות של הקבוצה ולקבל את המינוח שהכתיב אופייה של הקבוצה — רק אז יכלו להתחיל ליצור שיח הולם ושינוי. התהליך הוא הדדי. קבוצה יכולה ליצור שינוי, אבל חבריה חייבים לבחור בו ולהיות מוכנים להיות חברים בקבוצה הספציפית במובן העמוק ביותר של המילה.

בחירת קבוצה או הסכמה להיות חלק מקבוצה מוכרת ומובנת היא תהליך פשוט. זהו תהליך שבו אינטראקציות מתרחשות בין אופייה וסגנונה של הקבוצה ובין חבריה. לא כך היה במקרה זה. המצב מורכב יותר, מכיוון שעל מנת לבחור באמת בקבוצה, היה על הנשים להבנות ייצוג חברתי של קבוצה מסוג זה, על כל המשתמע ממנו. אבל כדי להרכיב את הייצוג החברתי של הקבוצה, היה עליהן לקחת חלק בתהליך הקבוצתי ולהתנסות בו.

אנו טוענות שבכל מקרה של הרכבת קבוצה חדשה, ראשית עלינו ליצור את הייצוג החברתי שלנו של הקבוצה בפני עצמה, של סגנונה, הדרך שהיא פועלת והשיח שמתקיים בה, או לשנות ייצוג קיים. אף שתהליך ההבניה של קבוצת שיח נראה לנו

ברור, מן ההבניה של הייצוג החברתי של הקבוצה עצמה כמסגרת פעילות אנו בדרך כלל מתעלמים. תהליך זה שקוף בעינינו. איננו רואים אותו מכיוון שלרוב הוא מתרחש ללא מאמץ רב, שכן כבר יש לנו ייצוג חברתי של הקבוצה שאנו מצטרפים אליה, גם אם הוא אינו שלם או מדויק. המקרה שלפנינו אפשר לנו להביט על התפקיד הכפול של הקבוצה בתהליך של יצירת הייצוגים החברתיים ושינויים, מכיוון שאופי הקבוצה, כמסגרת פעילות, היה זר כל כך לחברותיה.

כשאנו מעוניינים לשנות ייצוגים חברתיים, הבניית הייצוג החברתי של הקבוצה כישות בפני עצמה הוא מכריע. איננו יכולים להתעלם מהיצירה של ייצוג חברתי של קבוצה בלתי מוכרת, שכן זהו התנאי הראשון לשיח ולהתנהגות של הקבוצה. כשמדובר בקבוצה חדשה עם שיח חדש, אזי המפתח להמרה החברתית הוא, כפי שהגדיר מוסקוביצי, צופן להמרה חברתית וקוד לשיח ומיון באופן שאינו משתמע לשתי פנים, של ההיבטים השונים של עולמם וההיסטוריה הפרטית והקבוצתית של חברי הקבוצה (Moscovici 1973). צופן זה כולל גם את המפתח להבנת טבעה וניסיונה של הקבוצה. בלי ייצוג חברתי של הקבוצה החדשה השיח החדש אינו יכול להיווצר, שכן בלעדיו לא מתקיים קשר חדר-חד-ערכי בין הקבוצה הקונקרטית הזאת ובין השיח הספציפי שבו אנו מעוניינים.

במקרה שלנו, הבניית הייצוג החברתי של קבוצת ה‘נשים-חברות’, חייב לאמתו של דבר את הנשים להסכים מראש למשהו שהן לא הכירו כלל. היה עליהן להסכים לבחור להיות חלק ממה שהן בלתי ברורות, לעתים לא מוכר, ואשר לפעמים פעל בניגוד לכל מה שהן ידעו או שהיה מקובל על דעתן. משהסכימו לאלה, הן יכלו להשתתף בתהליך הקבוצתי ולחוות אותו, שכן בשלב זה הן נתנו לגיטימציה לקבוצה הלא-מוכרת ולתהליכים הלא-מוכרים.

מדוע נתנו הנשים לגיטימציה לקבוצה הבלתי-מוכרת ומדוע היו מוכנות לקחת חלק בהרפתקה? זאת נוכל רק לנחש. ייתכן שמצבן העגום ומקומן השולי הביאן לתת סיכוי לכל דבר שישנה את מצבן, אולי הייתה זו ה‘כימיה’ הראשונית שנוצרה בינן ובין המנחה, ואפשר שבשל סיבות אחרות או צירוף של כל האפשרויות הללו. שאלה זו מעניינת למחקר עתידי. בשבילנו היה חשוב להבין שכאשר אנשים מעוניינים ליצור שינוי עמוק בייצוגים חברתיים, לא די ביצירתה של קבוצה עם שיח חדש או ביצירת שיח חדש בקבוצה קיימת. אל לנו לקחת את תפקיד הקבוצה כמובן מאליה. התהליך מורכב הרבה יותר, שכן הוא מאחד שני תהליכים מקבילים: הבניה של ייצוג חברתי של הקבוצה כמסגרת, והפיכה לחלק ממנה. שני תהליכים אלה מתרחשים במקביל שכן אין כל אפשרות להפרידם. חברי הקבוצה חייבים להבין את מהות הקבוצה כדי להבנות את הייצוג החברתי שלה, ועליהם להבנות את הייצוג החברתי של הקבוצה כדי להבין מדוע ואיך עליהם לפעול ומה משמעותה של אותה

פעולה בדרך שתאפשר לאינטראקציות בין חברי הקבוצה ולשיח החדש שנבנה לשנות במשהו את הייצוגים החברתיים שלהם.

מקורות

מינרט, ס' (2002). 'ייצוגים חברתיים בין קווקו לישראל', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע.
מקדש-שמעאילוב, ל' (2001). יהודי ההרים: אורחות חיים ומנהגים בקהילת הקווקו, ירושלים: פרסומי מוזאון ישראל.
צלרמאיר, מ' (2001). 'מחקר פעולה בחינוך: היסטוריה, מאפיינים, ביקורת', בתוך: נעמה צבר-בן-יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותי, תל אביב: דביר.
קופי, א"מ (1977). מבוא ללוגיקה (תרגום: חנן רותם), תל אביב: יחדיו.

- Augoustinos, M. & S. Lee Penny [2001]. 'Reconciliation: The Genesis of a New Social Representation', *Papers on Social Representations*, 10, pp. 4.1-4.18.
- Billig, M. (1988). 'Social Representations, Objectification and Anchoring: A Theoretical Analysis', *Social Behavior*, 3, pp. 1-16.
- Bram, C. (1996). 'Cultural Aspects of Adolescent Violence: The Case of New Immigrants from the Caucasus', Paper presented at the *First International Conference on Health and Culture in Adolescence*, Jerusalem, Israel.
- Breakwell, G. M. & D. V. Canter (1993). 'Aspects of Methodology and their Implications for the Study of Social Representations', in: Idem (eds), *Empirical Approaches to Social Representations*, Oxford: Clarendon Press, pp 1-9.
- Carr, W., & S. Kemmis (1998). *Becoming Critical: Educational Knowledge and Action Research*, London: Falmer.
- Clark, C. T. & P. A. Moss (1996). 'Researching with Ethical and Epistemological Implications of Doing Collaborative, Change-oriented Research with Teachers and Students', *Teachers College Record*, 97 (4), pp. 518-548.
- Doise, W. (1992), 'L'ancrage dans les etudes sur les representations sociales', *Bulletin de Psychologie*, XLV, 405 (1), pp. 89-195.
- Doise, W. (1993). 'Debating Social Representations', in: G. M. Breakwell & D. V. Canter (eds.), *Empirical Approaches to Social Representations*, London: Academic Press, Surrey University Press.

- Doise, W., A. Clemence & F. Lorenzi-Cioldi (1993). *The Quantitative Analysis of Social Representations*, New York: Harvester Wheatsheaf.
- Duveen, G. (1998). ‘The Psychosocial Production of Ideas: Social Representations and Psychology’, *Culture & Psychology*, 4 (4), pp. 455-472.
- Farr, R. M. (1998). ‘From Collective to Social Representations: Aller et Retour’, *Culture & Psychology*, 4 (3), pp. 275-296.
- Gioia, D. A. (1986). ‘Symbols, Scripts, and Sensemaking’, in: H. P. Sims & D. A. Gioia (eds.), *The Thinking Organization*, San Francisco: Jossey-Bass, pp. 49-74.
- Guimelli, C. (1993). ‘Concerning the Structure of Social Representations’, *Papers on Social Representations*, 2 (2), pp 85-92.
- Izakovich, R. & V. Adam (1983). ‘The Absorption of Caucasian Jewry from the Point of View of the Immigrants’, *Society and Welfare: A Quarterly for Social Work*, 5 (3), pp. 231-240 (Hebrew).
- Levin-Rozalis, M. (2000), ‘Social Representations of Ethiopian Emigrants to Israel as Emerging from Social Structure’, *Papers on Social Representations*, 9, pp. 2-11.
- McLaughlin, D. & W. G. Tierney (eds.) (1993). *Naming Silent Lives*, New York: Routledge.
- Moscovici, S. (1973). ‘Introduction’, in: C. Herzlich, *Health and Illness: A Social-Psychological Analysis*, London: Academic Press.
- Moscovici, S. (1976 [1961]). *La psychanalyse: Son image et son public*, Paris: Presses Universitaires de France (2nd ed.).
- Moscovici, S. (1984). ‘The Phenomenon of Social Representations’, in: R. M. Farr & S. Moscovici (eds.), *Social Representations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Moscovici, S. (1988). ‘Notes towards a Description of Social Representations’, *European Journal of Social Psychology*, 18, pp. 211-250.
- Rosenfeld, I. M. (1993). ‘Partnerships: Guidelines for the Development of a Practice with and for Defeated Populations’, *Society and Welfare*, 13, pp. 225-236 (Hebrew).
- Shuval, J. T. & E. Leshem (1998). ‘The Sociology of Migration in Israel: A Critical View’, in: E. Leshem & J. T. Shuval (eds.). *Immigration to Israel: Sociological Perspectives*, New Brunswick: Transaction Publishers.

- Wagner, W. (1993). 'Can Representations Explain Social Behavior? A discussion of Social Representations as Rational Systems', *Papers on Social Representations*, 2, pp. 236-249.
- Wagner, W. (1995). 'Description, Explanation and Methods in Social Representation Research', *Papers on Social Representation*, 4, pp. 156-176.
- Wagner, W. (1998). 'Social Representation and Beyond: Brute Facts, Symbolic Coping and Domesticated Worlds', *Culture & Psychology*, 4 (3), pp 297-329.
- Wagner, W., G. Duveen, R. Farr, Jovchelovich, F. Lorenzi-Cioldi, I. Markova, & D. Rose (1999). 'Theory and Method of Social Representations', *Asian Journal of Social Psychology*, 2, pp. 95-125.